



ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ФОЛЬКЛОРНОГО ТЕСТУ



Релікти обрядів переходу в фольклорі троїцько-русального циклу

Олена ЧЕБАНЮК

Кандидат філологічних наук,
докторант Інституту мистецтвознавства, фольклористики
та етнології імені Максима Рильського НАН України
e-mail: journal.mif@gmail.com

Троїцько-русальний звичайний цикл як перехідна межа між весняним і літнім сезоном пов'язаний із обрядами переходу дівчат із однієї вікової групи до іншої, що свідчило про готовність ініціанток до заміжжя, народження дітей. Дослідниця припускає, що залучення дівчат до жіночої громади відбувалося у період літнього сонцестояння та цвітіння жита і що в його основі лежить культ предків. З часом ці обряди переходу зрупувалися навколо християнського свята Трійці.

Ключові слова: цикл, загадка, мотив, русальні пісні, ініціація, обряди переходу.

Вукраїнській гуманітаристиці майже не приділяється уваги вивченню «гендерних аспектів» національного фольклору. При дослідженні реліктів ініціації та пубертатних обрядів переходу (здебільшого, чоловічих) фольклорні тексти використовуються лише як ілюстрація до теоретичних викладок дослідників. Проте, це – не лише «модна» на сьогодні тема. Вивчення механізмів соціалізації молоді різної статі, ритуальних форм переходу з однієї соціально-вікової страти до іншої, а також фольклорних текстів, що їх супроводжували, або які були інкорпоровані у певні обряди чи ритуальні дії, дають можливість не тільки краще усвідомити традиції нашого народу, які своїм корінням сягають прадавніх світоглядних шарів, а й побачити в діахронії генезу та структуру багатьох фольклорних і літературних сюжетів, тем і мотивів¹.

У цій статті ми зупинимося на декількох фрагментах троїцько-русального циклу, а саме на русальних піснях із мотивом загадування русалкою загадок дівці-семілітці та на реліктах обрядів кумлення, що збереглися у деяких піснях троїцько-русального циклу.

Перш ніж перейти до розгляду зазначеної теми, зупинимося на питанні, а що саме розуміють під терміном цикл у фольклористиці та етнографії. Згідно зі «Словником української мови», слово цикл має декілька значень. Одне з них визначається як «сукупність взаємозв'язаних явищ, процесів робіт, яка створює закінчене коло дій протягом певного проміжку часу»². Відповідно до цієї дефініції етнографи й виділяють чотири цикли календарних обрядів, що відповідають господарсько-природним порам року, тобто цикл зимовий, весняний, літній та

¹ Див. детальніше: Міндер Т. Ініціальні мотиви у веснянках // Фольклористичні зошити. – 2002. – Вип. 2. – С. 15-30; Балушок В. Обряди ініціації українців та давніх слов'ян. – Львів-Нью-Йорк, 1999.

² Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. XI. – С. 211.

осінній.

Але є й інше трактування циклу як ряду художніх творів одного жанру, об'єднаних спільністю тематики, персонажів тощо³. Остання дефініція, на нашу думку, дозволяє в межах календарних циклів говорити про цикли фольклору троїцько-русальського, купальського, жнивварського та ін.

Найпершою публікацією русальних пісень можна вважати два тексти, вміщені у першому друкованому збірнику українського фольклору М. Максимовича «Малороссийские песни» (1827). У IV розділі «Обрядовые песни» їх об'єднано під спільною назвою «Троїцькі». Сюжет однієї з пісень побудований на мотиві загадування русалкою загадок дівчині:

Ой біжить, біжить мила дівчина,
А за нею да русалочка.
Ти послухай мене, красно панночко,
Загадаю тобі три загадочки;
Як угадаєш – до батька пушу;
Не угадаєш до себе возьму:
Ой що росте без кореня,
А що біжить без повода,
А що цвіте да без цвіту?
Камень росте без кореня,
Вода біжить без повода,
Папороть цвіте да без цвіту.
Панночка загадочки не вгадала,
Русалочка панночку залоскотала⁴.

У розвідці «Дні та місяці українського селянина» (1856) М. Максимович, посилаючись на збірку А. Маркевича «Українські мелодії» (1931), зазначає, що цю пісню «співають хором; одна дівчина грає роль панночки, інші – ролі русалок»⁵.

Інший варіант цієї пісні, де панночка правильно відповіла на запитання русалчиних загадок і залишилася живою, подано в Т. III славнозвісної роботи П. Чубинського «Труды этнографическо-статистической экспедиции...» Цей варіант було взято із рукописної збірки П. Куліша:

Ой ти, дівко-семилітко,
Одгадаєш сім загадок:
Отгадаєш – моя будеш,
Не д'гадаєш – чужа будеш:
А що грає – голос має?
А що плаче – сліз немає?
А що біжить без пригону?
А що світить в ясну пору?
А що в'ється круг деревця?
А що горить без полум'я,
А що росте без кореня?
Хіба би я не дівчина,
Щоб я того не д'гадала:
Скрипка грає – голос має,
Сокіл плаче – сліз немає,
Вода біжить без пригону,
Місяць світить в ясну пору,
А хміль в'ється круг деревця,

³ Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. XI. – С. 211.

⁴ Українські пісні, видані М. Максимовичем / Фотокопія з видання 1827 р. – К., 1962. – С. 130.

⁵ Максимович М. Дні та місяці українського селянина. – К.: Березина. – 2002. – С. 73–74.

Сонце горить без полум'я,
Камінь росте без кореня⁶.

Мотив загадування загадок дівчині є одним із широкорозповсюджених в українських казках і має численні аналогії у фольклорі багатьох європейських народів. Загальною рисою таких казок можна вважати зв'язок із повсякденним життєвим досвідом: ними перевіряють кмітливість дівчини, яка правильно відповідає на загадки-завдання царя (приїхати і прийти водночас, одягнутою і в той же час роздягнутою, з подарунком і без нього). Правильна відповідь для такої героїні («дівчини-семилітки») відзначена нагородою – шлюбом із царем.

Інша чисельна група казок (АТ-333А, В; 431; 480) – казки, в яких дівчина за порушення правил поведінки або невиконане завдання розплачується своїм життям. Спільна риса цих казок – за недотримання загальноприйнятої моделі поведінки в суспільстві дівчина покарана смертю. Детально казки з цим мотивом (у тому числі й українські) були розглянуті В. Климовою⁷.

Спільним для зазначених казок і аналізованих нами русальних пісень є перевірка головних персонажів (дівчат-підлітків) на знання загальнопоширених у соціумі істин, незнання яких може каратися навіть смертю. Загадка в такому контексті виконує функцію певних «екзаменаційних» тестів.

Місце і роль загадок у традиційній культурі досить детально досліджені⁸. Загадування загадок сприймалося нарівні з чаруванням, ворожінням, іншими язичницькими обрядами. Час і умови їх загадування були строго регламентовані й описані в коло обрядового календаря. Наприклад, не дозволялося загадувати загадки під час Великого посту, проте на вечірках, під час різдвяно-новорічних «святих» (або як їх ще називають «страшних») вечорів розважалися відгадуванням загадок. У традиційній культурі день відведений для роботи й господарських клопотів, вечір і ніч – для магії й чаклунства. Тому загадки приписувалося розповідати ввечері й заборонялося це робити вдень.

Також загадки загадували молодому на весіллі. Тут вони функціонували у формі перевірки молодого на кмітливість, знання певного сакрального інтертексту, виконували функцію інакомовлення. У той же час загадки за таких обставин були певним видом ритуально-ігрової поведінки.

У наш час ритуальна та аксіологічна функція загадок забута. Їх сприймають як форму розваги, елемент дозвілля (такі популярні серед населення кросворди є сучасною формою друкованих загадок) Проте, як зазначає О. Юдін, «призначення загадок у народному житті досить віддалене від простої розваги. Щобільше, найархаїчніші давні загадки по суті не піддаються відгадуванню. Відгадувати їх не треба було: відповідь потрібно було завчити. Народні загадки, таким чином, чимось близькі питанням екзаменаційних білетів: поганим є те питання, відповідь на яке можна відгадати»⁹.

Саме такими і є загадки в текстах русальних пісень, що зберегли в законсервованому вигляді відгомін тих часів, коли вони виконували функцію випробування дівчини не стільки на кмітливість, скільки на володіння сакральною

⁶ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским Русским Географическим Обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. Чубинским. – Т. III. – СПб., 1872. – С. 186.

⁷ Климова Д. Сказка-«страшилка» как этнографический феномен // Живая старина. – 2002. – № 4. – С. 16–18.

⁸ Див.: Перетц В. Студії над загадками // Етнографічний вісник. – 1932. – В. 10; Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Загадка как текст. – М., 1994. – Вып. 1; 1999. – Вып. 2; Журицкий А. Семантическая структура загадки. – М., 1989;

⁹ Юдин А. Русская народная духовная культура. – М.: Высшая школа, 1999. – С. 206.

інформацією. Адже питання, що задає русалка дівчині, відображають архаїчну картину світу: стосуються виключно уявлень про природні реалії (що росте без кореня, цвіте без цвіту, біжить без поводу, горить без полум'я) і мають відбиток космогонічних уявлень про сонце, місяць, воду, камінь, папороть тощо. Без знання відповідей на такі питання дівчина не могла стати рівноправним членом громади. До речі, мотив покарання головного персонажа (вбивство – у казці, залоскотування до смерті – в русальній пісні) показує, що без знання цієї інформації не мислилося навіть саме її існування в соціумі. Покажемо, на нашу думку, є покарання дівчини саме міфічною істотою – Кобилячою головою (казка українська), Морозком (російська), Чудовиськом (моравська), чарівницею (італійська) тощо¹⁰.

В аналізованих пісенних текстах міфологічним персонажем, який випробовує дівчину, є русалка. За народними уявленнями, русалки – душі покійників, що вмерли не своєю, «неправильною» смертю або в «неправильний» час. Вони з'являлися кожного року в конкретний період – під час цвітіння жита, а через тиждень, під час т. зв. «Розигрів», у «русальний понеділок» їх випроводжали на кладовища, у ліс, у поле, до річки, що народною свідомістю сприймалося як «чужі» локуси, що належать світу природи на протигагу селу – «своєму» локусу культури. Згідно з типом мислення людей архаїчного суспільства бінарними опозиціями, русалкам приписувалися як позитивні, так і негативні властивості. З одного боку, вони здатні були впливати на родючість полів, відповідали за дощ, вкрай необхідний в цей календарний період. З другого боку, русалки демонізувалися народною уявою. Вважалося, що вони здатні залоскотати необачних або тих, хто порушує загальноприйняті правила (не купатися, не працювати на полі у русальний тиждень тощо).

Мотив випробування міфічною істотою, як і мотив смертельного покарання за незнання «правильних» відповідей дає підстави припустити зв'язок цих фольклорних творів із ініціальними обрядами переходу. Для обрядів ініціацій (за А. Ван-Геннепом) характерна така структура: а) відокремлення від соціуму; б) лімінальна (перехідна) фаза, коли відбувалися випробування ініціанта; в) прилучення ініціанта після успішного випробування до колективу, але вже у новому, підвищеному статусі.

Аналіз окремих текстів русальних пісень дозволяє висловити припущення, що саме структура ініціального обряду лягла в основу мотиву випробування русалкою дівчини загадками. На це наштотує і числова символіка, присутня в цих піснях: русалка загадує 7 загадок дівці-семилітці. Аналізуючи українську народну казку «Семиліточка» (в якій теж присутній мотив загадування-відгадування загадок), В. Давидюк висловив припущення, що це дитина, яка прозріла або помудрішала в той час, як їй виповнилося двічі по сім років¹¹. Ця версія дешифровки імені «Семиліточка» здається нам не зовсім доказовою. Скоріше ім'я «Семиліточка», «Дівка-семилітка» пов'язане з міфопоетичним уявленням про число 7 (сума двох основних чисел 4 та 3, вертикалі та горизонталі ахі mundi) як магічного числа, що символізує загальну ідею повноти, завершеності (всесвіту, кольорів, днів тижня тощо)¹². Можливо, це символічна назва ініціанта, що прожив перший віковий період і стоїть на порозі нового життя (порів. загальнорозповсюджену традицію віддавати дітей до школи саме у 7 років, підтверджену науковими дослідженнями інформацією про те, що кожен сім років у організмі людини замінюються всі клітини). Якщо молода людина не володіє тією інформацією, яку знають всі дорослі певного

¹⁰ Климова Д. Сказка-«страшилка» как этнографический феномен // Живая старина. – 2002. – № 4. – С. 17.

¹¹ Давидюк В. Чи казка справді небилеця? – Луцьк, 1993. – С. 29.

¹² Мифы народов мира: Энциклопедия в двух томах. – М., 1992. – Т. 2. – С. 630.

соціуму, то вона нібито не є повноцінною особистістю, а, отже, належить не світу живих, людей, а «тому» світу мертвих, куди її і забирають русалки. До речі, серед поліщуків дуже поширене вірування, що душі дітей, які померли нехрещеними, стають русалками тільки через 7 років і лише в тому випадку, якщо ніхто їх не похрестить на Трійцю, кинувши «крижмо» у вихор (Київське Полісся) тощо. Отже, як бачимо, число 7 має розгорнуту символіку в фольклорі троїцько-русального циклу.

Записи XIX – першої половини XX ст., а також сучасні дослідження свідчать, що до церковного свята Трійці було стягнуто чимало гетерогенних за своїм походженням ритуалів і фольклорних текстів¹³. Вчені зауважують також, що «русальна» тема в жодному разі не є єдиним міфоритуальним компонентом троїцько-русального циклу¹⁴. Також відзначалося, що троїцько-русальні обряди належать до календарного типу *rites de passage*, маркують момент переходу весни в літо. В текстах окремих пісень троїцько-русального циклу присутній мотив розставання із весною (наприклад, у ритуальній грі «Стріла»), домінує літня тематика (наприклад, у кустових піснях). Весняно-літні обряди виконували переважно (а в далекі часи виключно) дівчатами. Це характерно не тільки для України а й для багатьох інших європейських країн. Дослідники календарних обрядів, міфології вважають виконання дівчатами весняних обрядів загальнолюдською універсалиєю¹⁵.

І вітчизняні, і зарубіжні дослідники відзначали наявність ініціальних мотивів у слов'янській весняно-літній обрядовості¹⁶. Але здебільшого увагу вчених привертало обряди кумлення дівчат, які теж відбувалися у троїцький тиждень. В. Пропп вважав, що «за точним значенням обряд кумівства є створення спілки жінок між собою» і покликаний підготувати жінку до майбутнього материнства¹⁷.

Обряд кумівства був більше поширений у росіян і білорусів. Але нечисленні свідчення і записи відповідних українських фольклорних текстів зафіксували існування його в дуже редукованій формі на Чернігівщині, Сіверщині, Катеринославщині. Так, запис цього звичаю, що зберігся ще в кінці XIX ст. в селі Борисівці Валуйського повіту на Воронежчині, описує, як дівчата плели вінки, чіпляли їх на дерева у садку і через них обмінювалися хрестами, хустками, поцілунками: «Тоді поросходятьця [...] де-нибудь у садок кумацьця. Повісять вінок на вишню і хрест повісять на вінок такий, що на шії носять. Тоді ото крізь вінок хрест цілують, намистом міняютьця, платками до Питрового дня. Ті, що поміняютьця, кумами звутьця. Як у садок ідуть кумацьця, співають пісні:

Ой кумочки,
І голубочки,
Ми у ліс ідем,
Ми кумиться йдем.
І покумимося,
Й поголубимося!
А на дубчику
Два голубчики, –
Вони кумляться
І голубляться,
Обнімаються

¹³ Єфремов Є. Фольклор Київського Полісся // Київ. – 1987. – № 5. – С. 152.

¹⁴ Аганкіна Т. Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл. – М.: Индрик, 2002. – С. 349.

¹⁵ Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: весенние праздники. – М., 1977; Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: летне-осенние праздники. – М., 1978;

¹⁶ Чебанюк О. Релікти архаїчних вірувань і ритуалів у деяких дівочих весняних іграх // НТЕ. – 1997. – № 4. – С. 88–95.

¹⁷ Пропп В. Русские аграрные праздники. – СПб., 1995. – С. 139–140.

Й пригортаються.

Тоді складку роблять. Це восьма дівчача складка. Та ото яєць дома наберуть, хто смитани, хто блинців... А вінок дівчата бируть і ховають; миють їм голову, щоб волосся росло»¹⁸.

Як бачимо, кумлення супроводжувалося ритуальним обміном сакральними предметами: хрестами (православна традиція), хустками (тобто, тканиною – язичницька). Також відбувався обмін ритуальними поцілунками через вінок. Поцілунок у давніх слов'ян був не тільки формою етикетної поведінки, він функціонував як знак встановлення взаємної симпатії, а також через поцілунок «передавалася і сексуальна енергія, стимулювалася плодючість і посилювався ріст»¹⁹. Пісні, що супроводжували цей обряд, виконують ритуальну функцію, коментуючи певні дії обряду, вказуючи на міфологічно осмислюваний локус – ліс («чужий» простір), хоча сам обряд, як зазначає дослідник, відбувався у садку («свій» простір). Інші записи пісень трійцько-русального циклу, де наявні мотиви кумівства, дійшли до нас у доволі деградованому стані. В них, здебільшого, висміюється сварка між кумами, яка колись строго заборонялася. Висміювання певних табу і ритуальних приписів є свідченням втрати їхнього сакрального статусу й актуальності для цього соціуму:

А з ким же я кумилася,
Да з тим же я посварилася...²⁰.
Через тин вишня похилилася.
Кума з кумою посварилася²¹.

Отже, ми можемо зробити висновок, що трійцько-русальний цикл обрядів і фольклору, що був календарним обрядом переходу від одного сезону до іншого (від весни до літа), певним чином також пов'язувався із ритуалами переходу дівчат із однієї вікової страти до іншої (тобто до групи дівчат, що вже готові були до заміжжя, народження дітей). Можна припустити, що залучення їх до жіночої громади відбувалося у певний календарний час (у період літнього сонцестояння та цвітіння жита) і було пов'язане з культом померлих предків. З часом ці обряди згрупувалися навколо християнського свята Трійці.

Окремі свідчення й фольклорні тексти, що дійшли до нашого часу, дають можливість реконструювати прадавні форми функціонування дівочих/жіночих громад (вірогідно, їхнє коріння сягає часів матриархату, коли соціальний статус жінки був надзвичайно високим). Проведені у такому ракурсі дослідження дозволяють краще усвідомити місце жінки в українському традиційному суспільстві, визначити її соціальний і сакральний статус.

Relics of the passage-rites in the folklore of the Trinity-Rusalia cycle

Olena CHEBANIUK

The Trinity-Rusalia cycle of rites as a crossing border between the spring and summer seasons is related to the rites of the girls passing from one age group to another, which testified to the readiness of the initiated for marriage, child-bearing. The researcher assumes that the girls were admitted into the community of women in the period between the summer solstice and rye-blossoming and the ceremony was underlain by the cult of the ancestors.

Key words: cycle, riddle, motif, Rusalia songs, initiation, rite of passage.

¹⁸ Матеріали до української етнології. Видає етнограф. комісія НТШ у Львові. – Т. VI. – С. 185.

¹⁹ Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича. – К., 1983. – С. 320.

²⁰ Там само. – С. 100.

²¹ Пісні Явдохи Зуїхи. Зап. Г. Танцюра. – К., 1965. – С. 68.